

Trpljenje goriških Judov

Renato Podbersič

Letos se spominjamo različnih obletnic, povezanih z letom 1943. Žalostna je zgodba o usodnem 23. novembru pred sedemdesetimi leti. Gre za dan, ki se je usodno vtisnil v zgodovino goriške judovske skupnosti.

Goriški Judje so bili verjetno prisotni v mestu že ob njegovem nastanku, prva pisna omemba pa sega v leto 1288. Sredi 14. stoletja jih je prizadelo veliko preganjanje. Ponoven zagon je skupnost dobila v začetku 16. stoletja. Judje so se ukvarjali v glavnem z denarnimi posli in trgovino. Leta 1509, ob prehodu goriške dežele pod Habsburžane, je habsburški cesar Maksimilijan I. goriškim Judom podelil več privilegijev. Med njimi sta izstopala rodbina Morpurgo in njen član Izak (Isacco) iz Trsta, ki je zaradi zaslug in zavoljo svoje zvestobe do cesarske krone dobil privilegij za naselitev v Gorici. Prvotno domovanje goriški Judov je bilo v starem delu mesta, danes v ulici Cocevia, stisnjeno v pobočje pod goriškim gradom. Konec 17. stoletja so jim mestne oblasti odredile nov prostor za naselitev v bližini tedanjega pokopališča izven mesta – geta, v današnji ulici Ascoli. Vrata geta so se zapirala ob sončnem zahodu, tako so goriški Judje živeli povsem ločeno od someščanov. Sinagogo so si zgradili leta 1756. Njihova skupnost se je večala s priseljenci iz vzhodne Evrope in ozemlja Beneške republike. Nov zagon so prinesle reforme cesarja Jožefa II., ki je tudi Judom priznal več pravic, goriški geto pa je bil odpravljen šele med francosko zasedbo leta 1811. Občasno je še prihajalo do sporov s someščani, ki so Judom očitali oderuštvo in izkoriščanje.

Vendar se je z leti položaj goriških Judov izboljševal. Sredi 19. stoletja so v nekdanjem getu živeli le najrevnejši Judje, ki so sestavljali le dobro petino skupnosti. Bogatejši Judje so se naselili na prestižnih mestnih lokacijah, na Korzu in na Travniku. Goriška judovska skupnost je bila pomemben člen mestnega življenja, vendar je v glavnem sprejemala italijanske narodne cilje in iredentistično gibanje. Ob popisu leta 1890 je bilo v Gorici okrog 260 Judov in so sestavljali večino vsega judovskega prebivalstva v avstrijski Goriško-Gradiščanski deželi. Prva svetovna vojna je globoko zarezala v goriško judovsko skupnost. Razdejanje in slabe gospodarske razmere po vojni ter odrezanost Goriške od srednje Evrope, od koder je črpala moč in prirastek goriška skupnost, so povzročili upadanje števila Judov v mestu.

Veliko Judov je v letih pred začetkom druge svetovne vojne potovalo skozi Gorico ali se tu za krajši čas ustavilo na poti iz Nemčije in dežel, ki so jih nacisti že

pa so se tudi italijanski državljani judovskega rodu. Njihov cilj je predstavljala tako tujina (Palestina, Švica, Združene države Amerike), kot tudi druga mesta na italijanskem polotoku. Tako je Gorico v letih 1939-40 zapustilo več kot 50 Judov.

Ukrepi so prizadeli tudi priljubljenega goriškega zdravnika Silvia Mordekaia Morpurgo (1881–1938), člana ene najuglednejših starih goriških družin, ki ni smel več javno opravljati svojega poklica. To ga je tako prizadelo, da je kmalu umrl. Simbolen, a boleč udarec je goriška judovska skupnost doživela leta 1940, ko so mestne oblasti ulico v nekdanjem getu iz via Ascoli preimenovali v via Tunisi. Ugledni goriški jezikoslovec G. I. Ascoli (1829–1907) je pač bil judovskega rodu. Tedanji predsednik goriške judovski skupnosti, Attilio Morpurgo, sicer član Fašistične stranke, se je trudil oblastem dokazati popolno lojalnost te skupnosti do oblasti. To dokazuje tudi pismo oblastem z zasedanja vodstva goriške judo-

Razmere so se zaostrele po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske na Goriško septembra 1943.

Po vseh italijanskih deželah, ki jih je zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinoписju poznan tudi kot *La caccia all'ebreo*.

zasedli (Avstrija, Češka). Italijanski omejitveni zakoni za Jude, sprejeti po letu 1938, so najbolj prizadeli prav tujce, h katerim so prištevali tudi vse italijanske državljane, ki so državljanstvo pridobili po 1. januarju 1919. Italijo so morali zapustiti do sredine marca 1939. Izselsevali

vske skupnosti z dne 24. oktobra 1938: »Pravi razlagalci občutkov vseh goriških Judov protestirajo proti vsem tistim tujim Judom in posebej proti zvezi, nastali v Ameriki, ki posegajo in delujejo proti interesom fašistične države; ponovno potrjujejo brezpogojno predanost reži-

mu in Duceju, ustanovitelju imperija, in tradicionalno navezanost na italijansko državo, ki jo je pokazala ta skupnost od svojega začetka, tudi pod avstrijskim jarmom«.

Goriški Judje so svojo lojalnost do italijanske države in podporo fašističnemu režimu dokazovali tudi s članstvom v Fašistični stranki (*Partito Nazionale Fascista*). V Gorici je bilo na tovrstnem seznamu vpisanih 52 Judov. Tudi njih je prizadel ukrep za »zaščito rase«, ki jih je jeseni 1938 črtal iz članstva stranke.

Ob italijanskem vstopu v drugo svetovno vojno, junija 1940, so se za preostale goriške Jude začeli težki časi. Tuje države je čakala internacija. Z razmahom vojne se je pritisk na skupnost samo še stopnjeval. Rimske oblasti so maja 1942 ukazale, da morajo vsi Judje med 18. in 55. letom starosti na prisilno delo. Med 11. in 18. majem je goriška prefektura sprejela predpise, ki so zaukazali civilno mobilizacijo Judov. Nadzor sicer ni bil prestrog in poznali so tudi razne izjeme. Za mobilizacijo je na koncu prišlo v poštev skupaj 55 Judov. Od teh so jih 24 vpoklicali, štirje so bili za delo nesposobni, štirih pa niso sprejeli zaradi družinskega položaja. Poleg tega je bilo devet Judov že prej zaposlenih. Med mobiliziranimi so jih pet razglasili za nesposobne za težka fizična dela. Toda vpoklic na delo se je zavlekel v pozno poletje 1942. V Gorici je namreč primanjkovalo javnih del in tudi število mobiliziranih je bilo zelo majhno. Iz sporočila prefekta, ki ga je poslal notranjemu ministrstvu 1. oktobra 1942, je razvidno, da so na delo poslali devet moških in devet žensk. Moški so delali v lesnem podjetju Carlo Crocetti v Solkanu pri Gorici, kjer so na žagi opravljali težka fizična dela, ženske pa so v glavnem šivale obleke za potrebe

italijanske vojske. Vendar mobilizirani goriški Judje dela niso jemali preveč resno in tudi delodajalci jih niso priganjali. Razmere so se zaostrele po kapitulaciji Italije in ob prihodu nemške vojske na Goriško septembra 1943. Po vseh italijanskih deželah, ki jih je zasedla nemška vojska, se je začel pravi lov na Jude, v italijanskem zgodovinoписju poznan tudi kot *La caccia all'ebreo*. Goriška, skupaj z okoliškimi deželami, je bila 15. oktobra 1943 vključena v operacijsko cono Jadransko primorje (*Adriatisches Küstenland*). S tem se je dejansko prenehala italijanska suverenost na tem ozemlju, kajti končni nemški cilj je bila odcepitev ozemlja na dotedanem italijanskem severovzhodu in njena postopna priključitev Nemškemu rajhu, predvsem iz geostrateških vojaških razlogov. Nemci so sicer ohranili italijanski upravni sistem, vendar so dejansko oblast izvajali nemški okupatorji. Lokalnim prefektom so vsilili nemške svetovalce, ki so nadzirali izvajanje ukazov Friedricha Rainerja, visokega komisarja Jadranskega primorja. Tukajšnje Jude je preganjala nemška policija pod poveljstvom Odila Globocnika, višjega poveljnika SS in policije. Njegova *Einheit R*, ki je »bogate« izkušnje pri preganjanju Judov prinesla iz zasedene Poljske, se je skupaj z varnostno službo (*Sicherheitsdienst*) enako zagrizeno borila proti partizanom in skrbela za aretacije preostalih Judov v coni Jadransko primorje. Protijudovska propaganda se je začela s pomočjo lokalnega tiska in z razobešanjem zidnih plakatov.

Tedaj je bilo v Gorici le še manj kot sto Judov. Nekateri so zaslutili prihajajoče preganjanje in so se poskrili na podeželju, spet drugi so se umaknili v druge italijanske pokrajine, predvsem v Emilio Romagno in Marche.

Racije preostalega judovskega prebivalstva je izvajala varnostna policija, predvsem ponoči ali v zgodnjih jutranjih urah. Aretacije so opravljali na podlagi seznamov. Žrtvam so dali na razpolago le nekaj minut, preden so jih odgnali na transport. Zbirno taborišče so nemški okupatorji v začetku februarja 1944 uredili v stari rižarni v Trstu (*Risiera di San Sabba*), kjer so aretirani Judje iz Jadranskega primorja čakali na nadaljnji transport v nemška koncentracijska taborišča, predvsem Auschwitz. Od tam so deportirali 837 Judov, vrnilo se jih je le 77. V tržaški rižarni niso prehodno zapirali le Judov, ampak tudi slovenske, italijanske in hrvaške protifašiste. V njej je deloval tudi krematorij, edini na italijanskem ozemlju. Po nekaterih podatkih naj bi bilo tam ubitih okrog tri tisoč ljudi, za več kot 20.000 pa je rižarna služila kot prehodno taborišče za Auschwitz in druga nemška uničevalna taborišča. V tržaški rižarni so po dosedanjih podatkih pokončali skupno 28 Judov.

Prihodu Nemcev septembra 1943 so sledile prve aretacije tudi med goriškimi Judi, vendar jih je bila večina kasneje izpuščenih. Morda je prav to dejstvo pri marsikom vzbudilo občutek lažne varnosti v domačem mestu. Prva aretirana, ki ju niso izpustili, sta bila 18. septembra 1943 oče in sin, Armani in Umberto Gino, ki so ju odpeljali v Trst. Kasneje sta bila s prvim transportom poslana v Auschwitz, kjer sta umrla, najverjetneje kmalu po prihodu.

Med septembrom 1943 in januarjem 1944 so aretirane Jude zapirali v tržaški zapor Coroneo, ki je prevzel vlogo zbirnega in tranzitnega taborišča do odprtja rižarne. Iz Coronea so Nemci odpravili dva transporta v Auschwitz. Prvi je odšel na pot 7. decembra in prispel 11. de-

cembra 1943, vanj so vključili tudi goriške Jude, aretirane v veliki novembrski raciji 1943. Drugi konvoj je odšel na pot 6. januarja 1944 in prispel v Auschwitz 12. januarja 1944.

Večina goriških Judov verjetno ni slutila, da se že pripravlja pravi pekel za celo goriško skupnost. Začelo se je zvečer, 23. novembra 1943. Nemci so skupaj s svojimi pomočniki začeli racije po posameznih mestnih predelih in so judovske meščane s silo zganjali na pripravljene tovornjake. Dela so se lotili sistematično, saj so si pri mestnih in policijskih oblasteh pridobili ustrezne sezname in pregledali občinske matične knjige. Občinski uradniki so sicer obvestili svoje judovske znanke, kaj se pripravlja, vendar so ti očitno podcenjevali nevarnost. Aretirance so najprej odpeljali v goriške zapore, čez nekaj dni pa v tržaški zapor

Coroneo. V tej raciji so v Gorici aretirali 24 Judov. Med septembrom in novembrom 1943 je bilo tako skupaj aretiranih 29 oseb, od teh 11 moških in 18 žensk. Premoženje goriške judovske skupnosti je bilo zaseženo. Svete knjige, obredno posodje in arhiv so izginili. Judovska privatna lastnina je bila zaplenjena ali uničena. Pri tem so žal pomagali tudi nekateri someščani.

V začetku decembra 1943 so bili prvi goriški Judje odpeljani v Auschwitz. Med prevozom v uničevalno taborišče je umrla najstarejša aretiranka, osemdesetletna Emma Michelstädter. Prizaneseno ni bilo niti goriškim Judom, ki so se poskrili ali umaknili drugam. Tudi te je dosegla kruta roka nemških preganjalcev, kajti večino so aretirali in do pozne pomladi 1944 poslali v Auschwitz. Med marcem in majem 1944 so bili aretirani

še trije goriški Judje (Amelia Micheletti, Elio Micheletti in Elsa Valobra). Druge so Nemci prav tako aretirali v prvih mesecih leta 1944 v krajih, kamor so se umaknili iz Gorice. V tej drugi skupini je bila tudi najmlajša žrtev goriške judovske skupnosti. Še ne štirimesečni Bruno Farber je bil deportiran iz Fossolija pri Modeni in umorjen ob prihodu v Auschwitz 26. februarja 1944. Vseh aretiranih goriških Judov je bilo 48. Nekaterim se je le uspelo skriti s pomočjo ponarejenih dokumentov ali se umakniti v Švico. Znana brata Giacomo in Tulio Donati sta odšla k slovenskim partizanom, kjer sta kasneje padla v boju. ■

Članek je bil prvotno objavljen v tedniku Novi Glas. Uredništvu in avtorju članka se zahvaljujemo za dovoljenje za ponovno objavo.